

Borecký, Felix

Autoři a služebníci : příspěvek k Merlau-Pontyho filosofii řeči

Pro-Fil. 2020, vol. 21, iss. 1, pp. 69-84

ISSN 1212-9097 (online)

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/pf20-1-2087>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/142697>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

AUTOŘI A SLUŽEBNÍCI. PŘÍSPĚVEK K MERLAU-PONTYHO FILOSOFII ŘEČI

FELIX BORECKÝ

Katedra filozofie FF UP, Olomouc, Česká republika, felix.borecky@seznam.cz

PŮVODNÍ VĚDECKÁ PRÁCE ▪ OBDRŽENO: 12/3/2020 ▪ PŘIJATO: 5/6/2020

Abstrakt: Článek si klade za cíl objasnit a obohatit Merleau-Pontyho pojetí *promlouvající mluvy* v kontrastu k *mluvě, jíž se mluví*. V kontextu tvůrčích vyjadřovacích výkonů, zejm. umění, píše Merleau-Ponty o promlouvající mluvě především jako o mluvě, jež otevírá nové horizonty zkušenosti a vede ke kognitivnímu obohacení recipienta. Mluva, jíž se mluví, je naproti tomu řečovou sedimentací kulturního významu, jejímž prostřednictvím jsou ustavené poznávací vzorce tradovány. Ve studii nejprve vysvětlujeme, jak se promlouvající mluva tvoří na pozadí běžné mluvy, jíž se mluví, a jak souvisí s vnímaným světem. Poté se soustředíme na dva specifické případy promluv, jimiž se sám Merleau-Ponty explicitně nezabývá. Zaprvé jde o sekundární literaturu, jejímž posláním je sloužit nějakému původnímu autorskému dílu. Sekundární literatura sama o sobě nepřichází s původní stylistickou vizí světa, a přesto tvoří mluvu, jež moderuje a mnohdy vůbec umožňuje porozumět původnosti myšlenek autorů v silném slova smyslu. Zadruhé se zaměřujeme na případy promlouvajících mluví, jež nás manipulují, nevedou k bohatšímu poznání světa, a přitom jsou schopny zakládat nově sdílený vzor.

Klíčová slova: Merleau-Ponty; promlouvající mluva; mluva, jíž se mluví; vnímaný svět; sekundární literatura; manipulace

AUTHORS AND SERVANTS: A CONTRIBUTION TO MERLAU-PONTY'S PHILOSOPHY OF SPEECH

Abstract: The article aims to clarify and elaborate on Merleau-Ponty's concept of *speaking speech* in contrast to *spoken speech*. Merleau-Ponty discusses the spoken speech in the context of creative expressive acts, especially art, and believes that its primary role is to open new horizons of experience and leads to cognitive enrichment of the recipient. The spoken speech, on the other hand, is a sedimentation of cultural meaning which makes it possible to transmit established cognitive patterns. In the first part of the study, we explain how speaking speech is formed against the background of ordinary spoken speech and how it relates to the perceived world. Then, we focus on two specific cases of speech that are not explicitly addresses by Merleau-Ponty. Firstly, secondary literature serves an original authorial work and does not by itself create a new style-forming image of the world, yet it moderates the way in which we understand original works, and sometimes even make such an understanding possible. Secondly, we clarify that some cases of speaking speech are manipulative, that is, they do not lead to a richer knowledge of the world, but are still able to establish a newly shared pattern.

Keywords: Merleau-Ponty; speaking speech; spoken speech; perceived world; secondary literature; manipulation

Úvod

Cílem předkládané studie je zamyslet se nad povahou tvořivé *promlouvající mluvy*, o níž pod různými označeními píše napříč svým dílem Maurice Merleau-Ponty. Podle tohoto autora je základní charakteristikou takové mluvy to, že se odpoutává od ustavených a všeobecně sdílených způsobů vnímání, které rekonfiguruje, a odhaluje nové, hlubší a bohatší horizonty světa, ve kterém žijeme. Merleau-Pontyho paradigmatickým příkladem promlouvající mluvy je tak tvořivá mluva, již nacházíme u velkých autorů. V následující studii se na pozadí Merleau-Pontyho filosofie řeči pokusíme osvětlit roli dvou případů mluvy, kterými se on sám nezabývá, a přitom hrají navýsost důležitou roli v našem porozumění světu: komentátorské práce a stereotypizující promluvy.

V první části článku nejdříve představíme základní pojmy a motivy, na nichž Merleau-Pontyho filosofie řeči stojí, a vymezíme ústřední pilíře tvořivé promlouvající mluvy. Na základě toho se zamyslíme nad úlohou těch, jež bychom mohli nazvat služebníky velkých autorů a jejichž mluva moderuje a zpřehledňuje myšlenky autorů v silném slova smyslu, čímž jim mnohdy vůbec umožňuje porozumět. Vysvětlíme, jak Merleau-Ponty i ve svých nemnohých vyjádřeních k roli komentátorů klade silný důraz na ten rozměr interpretace myšlenkových děl, který „otevřít cestu k něčemu jinému“, k něčemu, co bylo sice naznačeno v původním díle, ale co pro původního autora zůstalo „nemyšlené“ (Merleau-Ponty 2010, 87). Komentátoři podle něj nemají být pouhými sepisovateli inventářů toho, co bylo nějakým autorem pozitivně řečeno, neboť takový přístup by znamenal „mýlit se ohledně díla i ohledně myšlení“ (srv. Merleau-Ponty 2010, 86).¹ Slova díla je podle něj třeba chápat nejen „podle jejich zjevného a přímého významu“, ale také „podle toho, co je v nich laterálně implikováno“ (Merleau-Ponty 2010, 87). Jakkoli hodnota komentářů jistě nespočívá pouze v tom, že inventarizují pozitivně řečené, považujeme za důležité si ve světle Merleau-Pontyho úvah položit otázku, zda, resp. do jaké míry by měla být hodnota komentářů definovaná primárně prací s tím, co je v díle „laterálně implikováno“.

Dále se pokusíme poukázat i na druhý typ promlouvajících mluvy, o kterých Merleau-Ponty přímo neuvažuje. Jde o ty promluvy, které sice vyjadřují náš žitý svět novým způsobem, ale svoji *stylovost* používají primárně spíše k tomu, aby nás uzavíraly do zajetých stereotypů, než aby nás kognitivně obohacovaly.

Naším cílem je tedy ukázat, že Merleau-Pontyho důraz na stylovost a inovování ustavených způsobů vztahování se ke světu v kombinaci s fenomenologickým přesvědčením o primární důležitosti vnímaného světa, kterému je třeba se přes všechny nástrahy otevřít, jsou inspirativním teoretickým rámcem pro uchopení i těch typů vyjádření, které (1) samy o sobě nejsou stylové, ale jejich užitečnost je nesporná (sekundární interpretace původních děl), nebo (2) které stylové jsou, ale měli bychom k nim být kriticky obezřetní, neboť jejich charakter je manipulativní. Pomocí bližšího pohledu na tyto dva typy vyjádření se zároveň pokusíme ukázat, jak může být Merleau-Pontyho filosofie řeči doplněna o nové důležité aspekty.

Expozice otázky: jak vyjádřit řeči něco nového?

Od rané *Fenomenologie vnímání* až po dílo pozdní stojí Merleau-Pontyho filosofie řeči na pojmové distinkci *mluvy, již se mluví (parole parlée)* a *promlouvající mluvy (parole parlante)*. Merleau-Ponty nejčastěji ilustruje obě mluvy pomocí příkladů, které mohou vzbuzovat dojem, že se jedná o dva typy či oblasti řeči. Uvádí například, že promlouvající

¹ Srv. orig.: „[C] est là se tromper sur l'œuvre et sur le penser“ (Merleau-Ponty 1960, 159).

mluvu užívají tvůrci velkých děl, umělci a filosofové, ale také děti, když vysloví své první slovo, či zamilovaní, když objeví svůj cit (Merleau-Ponty 2013, 228, pozn. 178). Naproti tomu mluva, jíž se mluví, je „užitečná, nutná“ v naší praktické interakci jako to, co vyvolává v mysli oslovovaného „myšlenky či představy, které jsou již zde“ (Merleau-Ponty 2007, 216).

Obě Merleau-Pontym rozlišované mluvy je však třeba chápat nikoli jako dvě oblasti, nýbrž jako dva aspekty či strukturní momenty jakékoli řeči. Jak upozorňují např. komentátoři Hass a Kee, promlouvající mluva totiž neleží jednoduše vně oblasti mluvy, jíž se mluví (srv. Kee 2018; Hass 2008, 171–192). Slova dítěte, zamilovaného či umělecký text užívají zavedenou mluvu, jíž se mluví, a právě s její pomocí se snaží vyjádřit něco nového, nebo vůbec něco vyjádřit.

V každé řeči jsou na jednu stranu přítomny již ustavené aspekty, které neproblematicky přejímáme a používáme, a na stranu druhou aspekty tvořivé, které nás potenciálně vytrhují z automatizovaného světa k údivu nad světem, k reflexi, k živému vztahu ke světu. Jinými slovy, běžná mluva se za příhodných okolností může stát mluvou promlouvající a promlouvající mluva může naopak zastarat, umrtvit se a stát se běžnou mluvou. Ustálené sousloví „noha stolu“ používáme bez povšimnutí, ale pokud si uvědomíme jeho metaforičnost, náhle se objeví ve své živosti; a naopak živá metafora se po čase otupí a přestane být viditelná. Z hlediska mluvčího i recipienta je tedy každá nová, tvořivá promlouvající mluva formulována, resp. hodnocena na pozadí ustavené mluvy, jíž se mluví. Promlouvající mluva je proto spíše ta stránka řeči, jež odpovídá originální významové intenci, tj. „všudypřítomný fenomén, aspekt veškeré mluvy“ (Hass 2008, 178; srv. Kee 2018, 427). Obě mluvy jsou přítomny neustále a v každém řečovém projevu, ale někdy (za příhodných okolností) se aktualizuje a stává dominantní promlouvající mluva, někdy (častěji) je dominantní běžná mluva, jíž se mluví, a „zázrak“ vznikání smyslu či nahodilost významu řeči v ní jen dříme jako neaktualizovaný potenciál.

Merleau-Pontyho ovšem zajímá především tvořivá dimenze řeči, díky níž jedinec i celá společnost mohou vnímat svět novým, neotřelým způsobem, a nikoliv jen zavedenými významy obvyklé *prózy světa*.² Samotná řeč má u Merleau-Pontyho primární důležitost; v jeho myslitelském vývoji lze vysledovat stále silnější vědomí o tom, že řeč prostupuje veškeré naše vnímání, a proto má být důsledně zohledněna pro všechny zásadní filosofické otázky. Chápe ji jako vzor „celé řady jiných způsobů mezilidské výměny a vzájemného vztahování“, jako „model pro všechny ostatní instituce“.³ Stejně jako pro řeč i pro ostatní instituce analogicky platí, že jakmile ztrácejí schopnost „nést poezii lidských vztahů“ a svobodně a riskantně komunikovat, přežívají se. Jinak řečeno, ať je mluva, jíž se mluví, jakkoli nezbytným podkladem pro tvořivou promlouvající mluvu, k autentičtějšímu, kritičtějšímu, samostatnějšímu porozumění smyslu světa, ve kterém žijeme, nás přivádí jediné tehdy, když je deformována a stává se z ní mluva promlouvající. (Na hodnotící aspekt v distinkci obou mluv upozornil Baldwin 2007, 87–103; srv. Čapek 2012, 264.)

² Merleau-Ponty odlišuje *prózu* a *velkou prózu*. Zatímco próza „se omezuje na to, že za pomoci sjednaných znaků vyvolává v kultuře již zavedené významy“, velká próza je naproti tomu uměním „zachytit smysl, který dosud ještě nikdy nebyl zpředmětněn, a zpřístupnit jej všem mluvčím daného jazyka.“ V této souvislosti se Merleau-Ponty inspiroval Hegelovým postřehem, že římský stát byl prózou světa. Odtud název chystané knihy *Úvod do prózy světa*, jejíž součástí měl být i za života publikovaný esej *Nepřímá řeč a hlasy ticha* (Merleau-Ponty 2017, 63; srv. Merleau-Ponty 1969).

³ Srv. „Instituce řeči by mohla sloužit jako model pro ostatní instituce, mohla by umožnit poznání podmínek jejich rovnováhy a jejich proměn, a studium řeči by se mohlo stát vzorem celé řady zkoumání jiných způsobů mezilidské výměny a vzájemného vztahování“ (Merleau-Ponty 2017, 44–45).

Centrální motiv, k němuž se Merleau-Pontyho úvahy o řeči váží, lze zformulovat do otázky: jak lze řeči vyjádřit něco nového? Merleau-Ponty v souladu s fenomenologickými východisky, na nichž staví svůj filosofický projekt, považuje promlouvající mluvu za autentičtější i proto, že etablovanou mluvu, již se mluví, z níž čerpá, konfrontuje s *prožívaným světem (monde vécu)*. Subjekt, který mluví promlouvající mluvou, užívá jazyk tak, že jeho pomocí usiluje o to se o tomto světě vyjádřit a řečové prostředky přizpůsobuje neopakovatelné a jedinečné situaci, již jakožto tělesná a vnímající bytost zakouší (srv. Koukal 2000, 604).

U všech výše zmíněných případů promlouvající mluvy Merleau-Ponty akcentuje roli údivu; ti, kteří se vyslovují pomocí promlouvající mluvy, „probouzejí prvotní zkušenost nacházející se pod všemi tradicemi“ (Koukal 2000, 604)⁴. Ať už je úmysl na straně takového tvůrce jakkoli vědomý, důležité je, že se osvobozuje od ustavených tradic a zaujímá k nim odstup. Objevná mluva tedy nemůže vystačit s obecně přijatými výrazy, jejichž smysl je, jak píše Merleau-Ponty ve studii *Nepřímá řeč a hlasy ticha*, „ve všech bodech v souladu s obraty, formami a ustavenými slovy“ (Merleau-Ponty 1971, 59).⁵ Aby byla vskutku tvořivou řečí a vyjadřovala něco nového a autentického, musí čerpat i z něčeho mimo ustavenou řeč, z něčeho, co stávající řeč modifikuje a občerstvuje.

Ačkoliv se u jednotlivých typů promlouvajících mluv sám Merleau-Ponty soustředí jen na podobnosti, je jisté, že jsou mezi nimi velké rozdíly (Kee 2018, 421–423). Umělci a filosofové zpravidla pracují s existující tradicí ve svém oboru (tj. s mluvou, již se mluví) vědoměji než děti či zamilovaní, a i mezi samotnými umělci a filozofy jsou obrovské diference v osobnostním ustrojení. Jedni tvůrci jsou intuitivnější, jiní akademičtější, a přesto jak jedni, tak druzí mohou vytvářet velká díla s potenciálem zakládat novou tradici.

Merleau-Ponty často hovoří o inovativních příkladech promlouvající mluvy z perspektivy tvůrce, přesvědčivější a fenomenologicky důslednější je však bezesporu hledisko recepční, jež Merleau-Ponty od hlediska tvůrce ne vždy dostatečně metodicky odlišuje. Neotřelosti mluvy si ale jistě spíše všimnou až recipienti než sami tvůrci, a i tvůrci sami se na své dílo dívají v recipientském modu.⁶ Toto platí ještě spíše než pro vědomé tvůrce o dětech a zamilovaných, již jsou ovládáni naivitou či emocionálním vzrušením; neotřelost jejich mluvy spíše ocení recipienti než oni sami coby tvůrci.

Přes všechny tyto dílčí rozdíly však platí, že promlouvající mluva je mluvou, jež otřásá existující tradicí mluvy, již se mluví. Otřásat jí může ale jen tehdy, když do sebe integruje něco jí cizího. Merleau-Ponty v této souvislosti používá metaforické výrazy *mezery*, *mlčení*, *ticho*.⁷ Objevná promlouvající mluva upozorní na to, že v běžné řeči proudí nepřímý či vedlejší smysl, a zachycuje jej; v zavedeném aparátu řeči si všímá *mezer (lacunes)* a snaží se jim dát výraz. Z hlediska ustavené řeči je nově se rodící tvořivá řeč *mlčením*, neboť ještě není schopna vyjadřovat obecně sdílené významy; hledá slova pro to, co chce vyjádřit, rodí se

⁴ Srv. originál: „[Ils] réveillent l'expérience primordiale en déçà des traditions.“ (Merleau-Ponty 1945, 208, pozn. 1).

⁵ Mluvu, již se mluví, označuje v této studii za přímou řeč, zatímco promlouvající mluvu za řeč nepřímou.

⁶ V tomto ohledu bychom mohli využít Mukařovského postřeh o „personální unii mezi tvůrcem a vnímatelem“. Při tvorbě svého díla autor střídá postoj, při kterém dílo vytváří, a postoj, v němž ověřuje působnost díla: „O kolísání umělce při tvoření mezi postojem autorským a vnímatelským svědčí chvíle při samém tvoření, kdy umělec se snaží podívat na své dílo z odstupu – tak se vytváří personální unie autora a vnímatele“ (Mukařovský 2007, 314).

⁷ Tyto výrazy se objevují již ve *Fenomenologii vnímání*, důkladně je promýšlí ve studii *Nepřímá řeč a hlasy ticha* (Merleau-Ponty 1971, 53–93). D. R. Koukal se pozastavuje nad metaforičností těchto výrazů a považuje ji za typický znak Merleau-Pontyho rukopisu. Merleau-Ponty podle něj užívá rozličné metaforické strategie „to better illustrate the lived relationship between language and the speaking subject“ (Koukal 2000, 599).

z ticha. Taková řeč decentruje a posouvá (*koherentní deformace*) již zavedené vyjadřovací prostředky, tvoří nový styl jakožto nové uspořádání systému ekvivalencí, jímž se vyznačuje daný jazyk či kulturní symbolický systém (Merleau-Ponty 1971, 67; orig. 1960, 55).

V *Nepřímé řeči a hlasech ticha*, kde se tématu zrodu nového smyslu věnuje patrně nejzjevrubněji, se soustředí na malíře a popisuje, jak si vytváří svůj styl jako vlastní *systém ekvivalencí*. Tento popis by se ale zrovna tak dal využít pro jakákoliv další tvůrčí díla jak umělecká, tak mimoumělecká. Tvůrce objevuje „v nepostižitelné plnosti věcí prázdná místa, trhliny, figury a pozadí, nahoře a dole, normu a odchylky (...) určité prvky světa dostanou hodnotu dimenzí, na něž napříště převádíme celý jeho zbytek a jejichž řečí ho vyjádříme“ (Merleau-Ponty 1971, 67).⁸ Nové uspořádání dosud zavedených vztahů způsobené inovačním dílem má začasto vliv nejen na uspořádání v rámci jedné oblasti, jedné struktury, ale i na struktury další; ty nejvýraznější dokážou v posledku proměnit celkovou strukturu vnímání světa. Spisovatel tak například neobčerství jen dosavadní podobu literatury, filosof nezmění zavedením nové filosofické kategorie jen dosavadní chápání filosofie, ale jeho působnost se projeví i mimo hranice jeho oboru. Mohli bychom v této souvislosti připomenout bonmot Oscara Wildea, podle něhož nebyla v Londýně mlha, dokud Whistler nezačal malovat *Temži* (Wilde 1908, 47).⁹ Analogicky k Wildeovu příkladu malířství nalézáme takové *kopernikánské obraty*, jejichž zavedení (instituce) radikálně proměnilo percepční krajinu, také v dalších oblastech ducha: v umění, filosofii, vědě, v mytických a ideologicko-náboženských představách atp., zkrátka všude tam, kde je přítomná snaha artikulovat vztah ke světu.

Ať už jde o tvůrce, nebo recipienta promlouvající mluvy, oba jsou vybízeni k tomu, aby smysl této mluvy rozvíjeli jako svou vlastní možnost, možnost zakoušení své tělesné přítomnosti. Musí dospět k tomu, aby se styl příslušné promlouvající mluvy stal jejich možností, jejich možným chováním.¹⁰ Teprve tehdy, když se stane možností jejich chování, dodávají mu smysl. Nesetká-li se výraz s vlastními (tělesnými) možnostmi toho, kdo mu má dodat smysl, zůstane bez povšimnutí.¹¹ Vedle těchto možností je ovšem zároveň nezbytné, aby člověk, který dokáže neotřelou promlouvající mluvu vnímat (příp. tvořit), byl s ohledem na společensky ustavené instituce tak trochu cizincem. Musí oplývat svobodou vůči ustaveným konvencím, aby k nim dokázal zaujmout odstup. Domníváme se, že všechny příklady uváděné Merleau-Pontyem předpokládají určitou formu takové svobody. U dítěte se předpokládá naivní radost, u zamilovaného silný cit, umělcův a filosofův odstup předpokládá odvahu překonat v sobě odchovance určitých autorit a i přes hluboký vhled do tradice svého oboru (tj. mluvy,

⁸ Srv.,[D]ans l'inaccessible plein des choses certains creux, certaines fissures, des figures et des fonds, un haut et un bas, une norme et une déviation, dès que certains éléments du monde prennent valeur de dimensions sur lesquelles désormais nous reportons tout le reste, dans le *langage* desquelles nous l'exprimons.“ (Merleau-Ponty 1960, 55).

⁹ „Snad byly husté mlhy v Londýně po staletí; řekl bych, že ano. Ale nikdo jich neviděl, a tak my o nich ničeho nevíme. Neexistovaly, dokud jich umění nevynalezlo.“ (Wilde 1908, 47) V rámci pojmové antinomie nápodoby a stylu, známé z tradiční estetiky, by Wilde a Merleau-Ponty stáli na opačných stranách. Wilde pracuje s teorií *mimésis*, kterou se svým charakteristickým smyslem pro paradox obrací. Tvrdí, že nikoli umění napodobuje skutečnost, nýbrž skutečnost se řídí a přizpůsobuje umění. Merleau-Ponty je naproti tomu myslitelem stylu. Tvůrce nesleduje předem utvořený vzor, ať by jím byla skutečnost, či umění; tvůrčí vyjádření je jedinečné a na nic nepřevoditelné svědectví o vnímaném světě. Pojetí stylu v Merleau-Pontyho myšlení představuje ovšem hlubší a komplexnější pojem, který překračuje hranice estetických otázek. Viz násl. pozn.

¹⁰ Pojem *styl* patří k frekventovaným termínům Merleau-Pontyho filosofie. S D. R. Koukalem jej můžeme stručně definovat jako „the manner in which things are perceived or taken up“. Styl se neomezuje nutně jen na „promlouvající mluvu“, ale i instituoaná „mluva, již se mluví“ je jistým, třebaže nepřemýšlivým „způsobem, jakým vnímáme věci a bereme je na sebe“ (Koukal 2000, 608).

¹¹ Připomeňme Merleau-Pontyho příklad dítěte, které se stane náhodou svědkem sexuální scény: „Dokud dítě nedospěje do stadia pohlavní zralosti, v němž se toto chování stane něčím, co je pro ně možné, nebude mít žádný smysl“ (Merleau-Ponty 2013, 235).

jíž se mluví) zapojit něco vůči této tradici vnějšího. Dítě, zamilovaný, umělec, filosof, všichni tito tvůrci oplývají s ohledem na ustavené tradice naivitou či diletantstvím; s ohledem na ustavená pravidla dělají něco špatně. Podobná „neposlušnost“ je zároveň vyžadována od recipientů jejich výtvorů. Díky této sdílené subverzivnosti či „chybě v systému“ ovšem nezakrňuje vnímání světa.

Základní pilíře promlouvající mluvy

Na základě výše uvedené expozice základních kontur Merleau-Pontyho filosofie řeči se nyní pokusme vystihnout klíčové rysy, kterými autor charakterizuje promlouvající mluvu. Jde o teze, se kterými se setkáme napříč Merleau-Pontyho dílem, proto je označujeme za pilíře jeho filosofie řeči.¹²

(1) Promlouvající mluvu Merleau-Ponty v první řadě odlišuje od mluvy, jíž se mluví. Mluvou, jíž se mluví, přebíráme již hotové, tradicí etablované významy, nemáme potřebu se nad nimi zamýšlet a problematizovat je. Tato mluva vychází z již ustavených významů, kterými lidé mezi sebou komunikují v rámci *řečového společenství (communauté linguistique)*, aniž by byly vztaženy k vědomě zvoleným možnostem subjektu. Naproti tomu promlouvající mluva se *vymaňuje z tradice*: je pojmenováním, které vyjadřuje něco, co dosud nebylo zahrnuto do ustavené mluvy, jíž se mluví; vyjadřuje něco objevného a schopného tvořivého myšlení. Inovuje stávající porozumění skutečnosti, nabízí svébytný a s ohledem na zavedené významy deformující styl, skrze nějž otevírá člověku přístup k otevřenějšímu vnímání světa (*le monde perçu*). Další pilíře se týkají již přesnějšího určení promlouvající mluvy.

(2) Za druhou konstantu či pilíř v Merleau-Pontyho úvahách o řeči lze označit *inovatívnost* neboli posun od stávajících (instituoovaných) způsobů vyjádření k jejich novým dosud nečekaným alternativám. Promlouvající mluva může inovativnost vykazovat, jak píše v již zmiňované monografii Jakub Čapek, na třech úrovních. 1. Na úrovni jazyka čerpá její výraz z již instituoovaných jazykových prostředků (tj. z mluvy, jíž se mluví) a ty uspořádává s ohledem na ustavenou mluvu novým, nečekaným způsobem (deformace, dizautomatizace ustavené mluvy). 2. Novým uspořádáním řečového sdělení nás tento výraz podněcuje nově zakoušet svět; otevírá jím novou dimenzi světa. 3. Vytváří přístup k nové významové existenci, k nově pojmenovanému, a tím zřetelně odlišitelnému typu jsoucna (Čapek 2012, 266–267). Stručně řečeno, inovativní mluva může nejen narušovat stávající uspořádání, ale i otevírat nové perspektivy, v nichž zahlédneme svět novými očima, nebo dokonce zavádět nový vzor, novou instituci.

K tomuto vymezení však musíme ještě doplnit, že existují i takové promlouvající mluvy, které nevedou k zavedení nového vzoru, tedy k inovaci v silném slova smyslu. Jsou to např. ty, které jednoduše „oslavují svět“, manifestují „nahodilost“ významu řeči nebo zviditelňují mrtvé metafory. Že je nějaká mluva promlouvající neznamená pouze to, že v ní vzniká *zcela nový význam*, nýbrž také to, že smysl promluvy vzniká v *samotném aktu* promluvy neboli že o něm není rozhodnuto předem. Promlouvající mluvu tedy zásadně vystihuje její „tvořivost“, avšak tu je nutno chápat jako přístup k významu, který je opakem mechanického automatizovaného přejímání, tj. který dovoluje běžným uživatelům řeči zaujímat odstup vůči řeči samotné i všemu, co v ní již bylo řečeno, a skrze ni svobodně, neotřele a samostatným způsobem hledět na skutečnost. Jestliže Merleau-Ponty nejčastěji volí příklady inovativní

¹² Tyto teze Merleau-Ponty (v zárodku) exponoval již ve *Fenomenologii vnímání*, ale neopustil je ani v pozdějších pracích, v nichž je spíše přesňuje, prohlubuje a uvádí do dalších kontextů, než že by je radikálně přehodnotil. Jsou určujícími premisami jak pro texty z raných 50. let, v nichž se vyrovnával se Saussurovým strukturalismem, tak pro pozdější přednášky na *Collège de France*.

promlouvající mluvy, které nový smysl rovnou *vytvářejí*, je to bezpochyby proto, že se na nich paradigmaticky ukazuje závislost smyslu na aktu promluvy.

(3) Mezi další konstanty v Merleau-Pontyho uvažování o promlouvající mluvě patří náhled, že v mluvě, která vyjadřuje něco neotřelého, se vyjadřovaná myšlenka a výraz, jímž se tato myšlenka vyjadřuje, dostávají do vztahu vzájemné konstituce; jedno nepředchází druhé, nýbrž jsou si současné; jsou do sebe vzájemně zahrnuty. (Merleau-Ponty 2013, 234) Člověk, který se tvořivě vyjadřuje, „nemyslí dříve, než promluví, a nemyslí ani v průběhu své mluvy; právě jeho mluva je jeho myšlením“. (tamtéž, 229)

V neautentické mluvě, jíž se mluví, často a povětšinou předchází řeč myšlení; člověk přebírá již zautomatizované řečové útvary, které se nepropojují s jeho vlastním myšlením, nestávají se z nich možnosti, o kterých by člověk z vlastní iniciativy rozhodoval. Opačný případ, podle něhož by myšlení předcházelo řeč a teprve následně by se vkládalo do slov, považuje Merleau-Ponty za nepřesvědčivý především z filosofických důvodů. Takto chápaná řeč by byla jen vnějším šatem či obalem původnější představy či myšlenky, sekundárním nástrojem k přenosu něčeho původnějšího, to je však podle Merleau-Ponty v rozporu s naší zkušeností s řečí.¹³ Tvořivé myšlení se podle Merleau-Pontyho uskutečňuje teprve ve *smyslově pocíťovaném světě* (*monde sensible*) v podobě *řečového výrazu* (*expression*). Teprve řečovým výrazem se myšlenka zpřítomňuje a spíše než prostředkem je symbolem či tělem myšlenky. Dokud myšlenka není vyjádřena ve slovech, ve vlastním slova smyslu neexistuje, je jen tápavým zábleskem, který pokud se nepojí s mluvou a komunikací, upadá hned do nevědomí. Opravdu myslíme až tehdy, když promlouváme a když myšlenku můžeme formulovat a osvojit si ji skrze řečový výraz. Jedině skrze výraz vstupuje myšlenka do vnímaného světa a vzájemnou konstitucí, v níž nemá prioritu ani myšlenka, ani výraz, nýbrž se vzájemně podmiňují a umocňují, vzniká vpravdě autentické vyjádření neboli to, co autor označuje slovy *zdařilý výraz*. Merleau-Pontymu zde řeč opět slouží za analogon pro ostatní způsoby komunikace, které se brání zakrnění.¹⁴

(4) S předchozími třemi charakteristikami promlouvající mluvy souvisí i čtvrtá, která se týká jejího symbolického charakteru. V tomto případě jde vlastně o zpřesnění a rozvedení předchozí teze o neoddělitelnosti myšlení a řeči, tedy náhledu, že význam (myšlenka), který tato mluva sděluje, nemůže být vyjádřen jinak než skrze konkrétní specifický výraz. V podobném poměru jako bývá v tradičních vymezeních odlišován běžný znak vůči symbolu, stojí u Merleau-Pontyho dvojice mluvy, jíž se mluví, vůči promlouvající mluvě. Díky neotřelému uspořádání oplývá výraz promlouvající mluvy víceznačnými výkladovými možnostmi a tím znemožňuje, aby odkazoval k určité společensky ustavené „repräsentaci“, k nějakému jasně odlišitelnému označovanému. Místo toho se jeho význam rozostřuje a odkazuje k širšímu kontextu jevů, v posledku ke světu vůbec.¹⁵ Ať je tímto neotřelým výrazem bonmot, metafora, román, či malířský obraz, jeho smysl je od něj neoddělitelný

¹³ Merleau-Ponty se vyrovnává především s „prožitkovým“ pojetím řeči, podle něhož každému promlouvání předchází vztahování se „k předmětu pomocí poznávající intence či představy“ (srv. Merleau-Ponty 2013, 226). Kritika je namířena hlavně proti E. Husserlovi. (K přehlednému srovnání Husserlova a Merleau-Pontyho pojetí řeči: Puc 2017; Čapek 2012, 243–253.)

¹⁴ To například dokazují popisy Cézannových snah uskutečnit „zázrak výrazu“ na malířském plátně (srv. Merleau-Ponty 2013, 250). Ve studii *Cézannovo pochybování* Merleau-Ponty píše: „Vyjádření nemůže proto být sdělením již ujasněné myšlenky, protože jasné myšlenky jsou ty, které už byly v našem nitru vysloveny nebo byly řečeny druhými. ‚Představa‘ [la conception] nemůže předcházet ‚provedení‘ [l’*exécution*]“ (Merleau-Ponty 1971, 45).

¹⁵ V *Nepřímé řeči* Merleau-Ponty píše, že je „emblémem“ vyjadřujícím „způsob, jak obývat svět, jak s ním nakládat a jak ho interpretovat“, naznačuje „způsob, jak se vztahovat k bytí“ (Odchylujeme se zde od překladu O. Kuby. Srov. orig.: „[I]l y aura l’emblème d’une manière d’habiter le monde, de le traiter, de l’interpréter (...), bref d’un certain rapport à l’être“ (Merleau-Ponty 1960, 55).

a tvoří se přímo na něm.¹⁶ Navíc je „neopakovatelný“; při opětovné recepci probouzí tvořivý výraz již jiný smysl, jiný okruh významů. Smysl výrazu je tedy – neotupí-li se a nepromění-li se v běžnou mluvu, jíž se mluví – vždy jedinečný.¹⁷

(5) Merleau-Pontyho myšlení je od konce 40. let silně ovlivněno strukturalismem, což se plnokrevně projevuje i v jeho úvahách o řeči. Když se Merleau-Ponty seznámil se Saussurem, nešlo ani tak o radikální přehodnocení dřívějších stanovisek, jako spíš o upevnění a zpřesnění náhledů, které mu byly blízké již dříve. Ovlivnilo jej především Saussurovo chápání jazyka jako struktury a s ním spjatý princip diference. Jazyk má povahu struktury či systému, jenž je založený na protikladu svých konkrétních jednotek (de Saussure 1989, 148). Všechny termíny jsou vzájemně solidární, hodnota jednoho vyplývá ze současné přítomnosti druhých (tamtéž, 142). Znak je tedy určen nikoli tím, k čemu referují, ale diakritickou artikulací vyplývající z rozdílů vůči jiným znakům, které jsou imanentně dány v téže struktuře.¹⁸ Merleau-Ponty se ale na rozdíl od Saussura snaží *princip diference* aplikovat na tvůrčí mluvu a jeho pomocí ukázat kontrast mezi stávající mluvou, jíž se mluví, a promlouvající mluvou.¹⁹ Nový výraz podle něj předpokládá „pozadí spřízněných výrazů, které jsou již zavedené“, z něho se odráží a na jeho základě vytváří kýžený kontrast, neobvyklost – ozvláštnění.²⁰ Promlouvající mluva tedy pro Merleau-Pontyho poučeného Saussurem neobsahuje svůj význam v sobě, nýbrž „nepřímým“ způsobem obepisuje nový význam tím, že se systematicky odchyluje od zavedených způsobů mluvení a vyjadřování.

Autoři

Výše uvedené charakteristiky se nabízí aplikovat na velká autorská díla; o to se tedy nyní pokusme. Mezi nejoblíbenější Merleau-Pontyho umělce patří Stendhal, jehož umělecký styl často analyzuje a uvádí jako příklad výsostného umění.²¹ Merleau-Pontyho vyjádření o Stendhalových textech umožňují ilustrovat a upřesnit charakteristiky promlouvající mluvy, jak jsme je definovali v předchozí části (1–5).²²

¹⁶ „Při provedení nejsou zvuky jen ‚znaky‘ sonáty, nýbrž sonáta je zde prostřednictvím zvuků, sestupuje v nich“ (Merleau-Ponty 2013, 233).

¹⁷ S chápáním „tvořivého výrazu“ jako symbolu, jenž je vymezován vůči běžnému znaku, se setkáváme v moderní filosofii často, včetně fenomenologické tradice. V tomto ohledu se hodí připomenout vynikající a oproti Merleau-Pontymu koncepčnější zpracování filosofie symbolu u Paula Ricœura (srv. Ricœur 2011, 151–459; Ricœur 1997, 66–96).

¹⁸ Srv.: „U Saussura jsme se poučili, že jednotlivé izolované znaky nic neznamenají, že každý z nich označuje jen odchylku smyslu mezi sebou a jinými znaky, ale nevyjadřuje sám určitý smysl“ (Merleau-Ponty 1971, 53).

¹⁹ Z hlediska striktního strukturalismu tím ale Merleau-Ponty opouští soudržnost struktury, která musí být uzavřená a zkoumaná vždy v určitém stavu jazyka, jenž je omezen na časový úsek, během kterého dochází k minimálnímu počtu změn (srv. de Saussure 1989, 129). Přehlednou a přesnou analýzu vztahu mezi Saussurem a Merleau-Pontym poskytuje Jakub Čapek. Merleau-Ponty podle Čapka především 1. oslabuje saussurovské pojetí autonomie jazyka a 2. opírá se o zcela odlišnou teorii významu (srv. Čapek 2012, 270–278).

²⁰ Způsob, jakým se rekonfiguruje stávající jazykový systém mluvy, jíž se mluví, když do něj vstoupí promlouvající mluva, nelze však předvídat či předjímat. Bernhard Leistle v této souvislosti hovoří o „unknown law“: „In speaking speech, the language system reconfigures itself following an ‚unknown law‘, producing a new unanticipated expression that could not be predicted by previous states of the system“ (Leistle 2018, 69–98).

²¹ Nutno podotknout, že podle Merleau-Pontyho bychom jako paradigmatický příklad díla schopného inovovat zavedené významy mohli jmenovat i dílo ne-řečové, např. Cézannovo malířství (viz výše, pozn. 15; Merleau-Ponty 1971, 35–51). Jisté se v tomto bodě nemýlí, když i např. Ernst Gombrich zařazuje Cézanna mezi zakládající milníky moderního umění (Gombrich 1992, 440–453). Rozšíření tohoto typu by si však vyžádalo, abychom vyložili rozdíl mezi tvůrčím vyjádřením řečového a ne-řečového charakteru, což překračuje záměr této studie. Merleau-Ponty si tohoto rozdílu byl vědom, i když zároveň tvrdil, že „řeč ve většině případů nepostupuje jinak než malířství“ a že „román vyjadřuje stejným způsobem jako obraz“ (1969, 101).

²² Viz k tomu zejm. Merleau-Ponty (1969, 17–21).

Stendhalovo dílo (1) je nesporným příkladem stylové promluvy, která se *odpoutává od stávající tradice* řeči (mluvy, jíž se mluví) a obohacuje ji čímsi, co dosud nebylo její součástí. Jak Merleau-Ponty podotýká s odkazem na Jeana Prévosta, Stendhal svým dílem vytvořil „styl v silném slova smyslu, tj. nové a velmi osobité uspořádání slov, forem a prvků vyprávění, nový režim korespondence mezi znaky“ (Merleau-Ponty 1960, 383). Stendhal zavedl do literatury, ba dokonce do řeči obecně, nové vzory vyjadřování, propracoval např. vnitřní monolog jako literární výrazový prostředek (Merleau-Ponty 2018, 19).

(2) *Invence* se u Stendhala projevuje nejen na rovině řeči samotné, ale také na dalších dvou rovinách, jež jsme s J. Čapkem vymezili výše. Jeho dílo vede recipienty k novému zakoušení světa a zpřístupňuje novou realitu: čtu-li Stendhala, nezůstávám pouze na půdě myšlenek, které jsem si již osvojil, nýbrž „stávám se Stendhalem“ a zvláštním uspořádáním jeho díla jsem unášen „směrem k onomu jinému smyslu“, kolem něhož je uspořádán imaginární svět jeho knih (Merleau-Ponty 1969, 19–20).

(3) Popisovaný děj či objekt (u Stendhala např. žárlivost, souboj, hněv, darebáctví) je *neoddělitelný od výrazu*, tedy způsobu, jak je dílo provedeno. Stendhalův text začínáme číst s představou o tom, co znamená „být darebákem“, a tak vnímáme, že Stendhalův Rossi je darebákem; ovšem jakmile jsme si již Stendhalův stylový výraz osvojili, vnímáme naopak darebáky podle vzoru postavy Rossiho (Merleau-Ponty 1969, 19). Darebáctví tedy není lidská vlastnost vyskytující se ve světě o sobě, nýbrž aspekt světa artikulovaný (mimo jiné) na základě Stendhalova výrazového útvaru.

(4) Stendhalovy texty tak lze nesporně chápat jako *symbolické* v tom smyslu, že je nelze redukovat na jasně vymezenou reprezentaci. Smysl, jež probouzí, je vždy interpretačně nevyčerpatelný, vyjadřuje určitou *vizi* světa. Literární dílo není souborem prvků, který by bylo možno shrnout a vyjmenovat, otevírá nové horizonty jako „nový orgán lidské kultury“, který se vyznačuje „nevyčerpatelnou plodností“ (Merleau-Ponty 1971, 71). Každý dílčí motiv díla se stává „univerzálním prostředkem, pomocí něhož lze chápat i umožnit pochopení“ (Merleau-Ponty 1971, 65).²³ Poté, co jsem četl Stendhala, mohu díky jeho postavě Rossiho kolem sebe začít vnímat určité darebáctví, o kterém jsem předtím neměl povědomí; dílo mne vede „k myšlenkovému místu, které jsem doposud nenavštívil a které bych bez Stendhala možná nenavštívil nikdy“ (Merleau-Ponty 1969, 19). S odkazem na Husserlův pojem založení (*Stiftung*) Merleau-Ponty vysvětluje, že dílo zakládá určitou *tradici* chápání světa, která následně žije určitým životem, může být reaktivována či zapomenuta (srv. Merleau-Ponty 1971, 71; 1969, 95–96).²⁴

(5) Stendhalův umělecký výraz navozuje proměnu vnímání světa tím, že *restrukturalizuje dosavadní uspořádání* vztahů mezi jednotlivými prvky řeči i významů. Ustavené řečové prostředky a významové artikulace, jimiž disponuji, když začínám Stendhala číst, „jsou v jeho rukou podrobeny skrytému zakřivení“, čímž obepisují „nový smysl, jež jim [Stendhal] dává“ na rozdíl od jiných lidí, takže se mu „stále více přibližují, až nakonec jeho slova čtu způsobem, který při psaní zamýšlel“ (Merleau-Ponty 1969, 19). Stendhalův literární i „životní“ styl mne přivádí k zakoušení nového významu tím, že provádí koherentní deformaci výrazových forem, jimiž jsem jako čtenář původně disponoval.

Podobným způsobem na těchto pilířích stojí další díla, která měla převratný význam v dějinách ducha. Za Stendhala si můžeme dosadit jiné velké spisovatele anebo právě filosofy: (1, 2 a 5) Aristotelés, Descartes, Kant či například Husserl obcerstvěli stávající

²³ Merleau-Ponty v této pasáži konkrétně mluví o Van Goghově židli.

²⁴ Na tyto motivy jsme již narazili při úvodní expozici rozdílů mezi dvěma typy promluv (viz výše str. 3) a detailněji je rozebereme v následující sekci.

filosofii novou, dosud netušenou filosofickou vizí, jež podnítila čtenáře jejich děl k novému vnímání světa, k jeho restrukturalizaci. (3) Třebaže jejich texty mohly být napsány jinak, způsob a sled jejich argumentace je považován za závazný a je třeba se k původnímu podání neustále vracet a vycházet z něj. (4) Velké filosofické koncepce přicházejí rovněž s vizí světa, ale na rozdíl od umění se jí snaží uchopit pojmy. Toto pojmové zachycení však bývá stěží redukovatelné do jednoznačných, snadno vymežitelných reprezentací. Jednoznačnost se jim daří jen tehdy, když sklouzávají k dogmatismu a ideologii, tedy tehdy, když přestávají být filosofii.

Služebníci

Eminentní téma, které vystupuje z Merleau-Pontyho úvah o řeči, se týká otázky: jak se vyjadřovat, abychom neotřele vnímali žitý svět? Jak vyjádřit řečí něco nového? Ať je to umělec, filosof, dítě či zamilovaný, u všech těchto případů uváděných Merleau-Pontyem jde o původní, originální překročení zavedených významů mluvy, jíž se mluví. Zaměřme se nyní na případ filosofa. Nikoli ovšem jako výše na filosofa autora, tvůrce nové perspektivy, zakladatele určité tradice myšlení, ale na filosofa komentátora, autora tvořícího v žánru, který se běžně označuje jako sekundární literatura. Merleau-Ponty má ve svých úvahách o promlouvající mluvě na mysli zpravidla toho prvního, tj. někoho, kdo v silném smyslu slova vytváří nový význam. Pokud se ovšem autor komentátor nechává vést nějakým autorským dílem v silném slova smyslu a pouze „slouží“ tomu, aby se jasně ukázala jeho významová intence, můžeme tuto sekundární výrazovou práci jednoduše označit za případ mluvy, jíž se mluví? Nebo snad můžeme i v tomto případě hovořit o promlouvající mluvě? Pokud ano, v jakém smyslu?

Jaká je role sekundární literatury v oblasti filosofie? Interpretovat, osvětlovat, komentovat texty, které mají pro filosofii nosnou myšlenku, a uvádět je do přesvědčivých kontextů. Takový příspěvek se může kvalitativně pohybovat na škále od „úřednické zprávy“, v níž příslušný filosof úředník neřekne v podstatě nic jiného než, že „po dobu mé služby (tj. po dobu mého zkoumání) se nic zásadního nestalo“, až po texty, které se tváří jako pouhý komentář a s odstupem času se ukáží být suverénními, samostatnými texty. V posledně zmiňovaném typu si autor z interpretovaného problému učiní prostředek k expozici vlastní autorské vize.

První extrém zahrnuje texty spadající plně do mluvy, jíž se mluví; v lepším případě nabízí slušně zpracované referáty, které shrnují a vyloží jinými slovy, o čem příslušný text pojednává, není v nich však přítomná výraznější snaha o tvořivé rozvedení myšlenek původního textu. (To ovšem neznamená, že se ono „pouhé shrnutí“, v němž chybí inovativní rozvedení, pro zcela nezasvěceného čtenáře nemůže i tak stát promlouvající mluvou otevírající nové horizonty poznání.)

V případě druhého pólu jistě jde o promlouvající mluvu, tak jak o ní uvažuje Merleau-Ponty. Kam ale spadá sekundární literatura, když plní náležitě svůj úkol, to znamená, když oživuje promlouvající mluvu primárních textů, když je přesvětluje a vnáší do náležitých kontextů jejich způsoby *vyjádření* (*expressions*)? Sekundární literatura může být jistě objevná v tom smyslu, že nám odhaluje to, co jsme v primárním díle (v samotné promlouvající mluvě) netušili, bylo nám to nesrozumitelné, a teprve oním přesvětlením se nám to ukázalo. Každý čtenář filosofických textů četl jistě mnoho takových děl. Kdo nevděčí nějakému interpretovi za to, že mu četba jeho sekundárního díla otevřela nějakou velkou filosofii?

Sekundární literatura vykazuje v mnoha ohledech podobnost s interpretativními formami umění. Jistě se dopustíme mnohých zjednodušení, ale pro ilustraci rozdílu mezi primárním

autorským a sekundárním interpretativním dílem snad následující úvaha bude dostatečně instruktivní. Tak jako umělec autor je podobný filosofovi autorovi, tak je podobný umělecký interpret interpretovi filosofické tradice. Violoncellista hrající Dvořákův *koncert h moll* či klavírista Bachovy *Goldbergovy variace* se snaží podobně jako autor studie o Platónovi, Kantovi či Heideggerovi rozeznat původní podání díla a učinit je srozumitelné v aktuálním kontextu. Ať už příslušný interpret pracuje s danou skladbou (resp. pojmem, myšlenkou) jakkoli (ať už například tak, že se bude snažit ukázat její aktuálnost, nebo naopak její exotičnost, která na naši dobu není převoditelná), řídí se relativně jasnými kritérii. Na rozdíl od umění autorského mají jednotlivá umění interpretace mnohem restriktivněji nastavená pravidla, přizpůsobují se dosavadním ustaveným významům, standardům a očekáváním. Sdělení jiných, původnějších děl mohou úspěšně zprostředkovat pouze v závislosti na historicky konstituovaném a intersubjektivně sdíleném systému sjednaných významů. O osudu díla koneckonců rozhodují vždy zavedené významy mluvy, jíž se mluví, které schvalují, zda a do jaké míry se nová díla zařadí do jí otevřeného prostoru.

Merleau-Ponty se občas sám vyjadřuje k tomu, jak recipujeme kulturní i řečové tradice, ale jako by pro žánr interpretativních či sekundárních děl neměl příliš pochopení. Tento jeho přístup je patrný např. z jeho vztahu k Husserlovým textům, které, jak známo, interpretuje značně svobodomyšlně. Merleau-Ponty nezohledňuje výše naznačenou protikladnost intence díla autorského a interpretačního, a naopak akcentuje jejich vzájemné prostupování, tj. fakt že originální díla žijí *skrze* komentáře, např. podle goethovského motta, že dílo génia je „posmrtná produktivita“, jež otevírá určitou budoucnost (Merleau-Ponty 2003, 35; k Merleau-Pontyho výkladu o tom, co to znamená „vycházet z Husserla“, srv. Merleau-Ponty 2010, 85–87 a 1998, 11–15).

V *Próze světa* Merleau-Ponty uvažuje podobně: Descartes je jedna z našich kulturních „institucí“, které

se v průběhu svého trvání nepřestávají rozrůstat a proměňují události, se kterými se střetávají, v sebe sama, až se nakonec tento pohyb nepozorovaně obrátí a převaha neasimilovatelných situací a vztahů nad těmi, které do sebe mohou vstřebat, [tyto instituce] promění a vyvolá zrození jiné formy, která by však bez nich nevznikla. Descartes je Descartem, ale také tím vším, co v našem zpětném pohledu ohlašoval, čemu dal smysl a dějinnou skutečnost – a také vším tím, co z něj je odvozeno, Malebranchův okazionalismus skrytý v jednom zákoutí *Dioptriky*, Spinozova substance v jednom z vedlejších argumentů *Odpovědí na námítky*. (Merleau-Ponty 1969, 129–130).

Merleau-Ponty se proto domnívá, že nelze „vytyčit hranici mezi tím, co [Descartes] myslel, a tím, co mysleli jiní díky tomu, že z něj vycházeli, – mezi tím, co mu dlužíme, a tím, co mu připisují naše interpretace“ (Merleau-Ponty 1969, 130). Merleau-Ponty tak interpretuje vztah mezi původním dílem a jeho komentáři s pomocí Husserlova pojmu instituce či založení (*Stiftung*), ale na rozdíl od Husserla akcentuje, že každá interpretace je *transformací* původního výrazového výkonu. Merleau-Pontyho komentáře k dějinám filosofie i kultury obecně tedy ukazují, že roli komentátorů vidí jako zásadní v tom smyslu, že *vytvářejí něco nového, jiného* než to, čím bylo původní dílo.

Merleau-Ponty tedy oslabuje protiklad mezi původním dílem a dílem sekundárním, avšak je nutno se ptát, zdali tím nesmazává nějaký zásadní rozdíl. Upřednostňování tvůrčí roviny řeči a kultury odpovídá i fakt, že je značně obtížné zařadit interpretační umění, resp. sekundární literaturu do Merleau-Pontyho dichotomie mezi promlouvající mluvu a mluvu, jíž se mluví. Tomuto bodu se nyní budeme věnovat podrobněji.

Pilíře promlouvající mluvy a sekundární literatura

Základní ambice sekundární literatury je sloužit autorskému dílu. Jde o žánr, který si záměrně volí za svůj cíl formulovat význam, který je jako „ticho“ naznačený promlouvající mluvou autorských děl v silném smyslu, pomocí prostředků mluvy, jíž se mluví. Ukazuje, v čem originalita interpretované promlouvající mluvy spočívá, podává o ní svědectví a zprostředkovává ji. Pokusme se proto nyní vyjasnit postavení sekundární literatury ve vztahu k promlouvající mluvě za pomoci pěti výše uvedených kritérií.

(1) Sekundární literatura zpravidla není a nechce být stylotvorná. Neodpoutává se od aktuální tradice, spíše se přizpůsobuje konvenční řeči (mluvě, jíž se mluví) a s ní spjatým nárokům, podle kterých má být tvořena. Vedle dodržování citačních norem a struktury textu (bohužel se tendence ke stále větší uniformitě struktury sekundárních textů zesiluje) bývá takový text psán strážlivějším a serióznějším jazykem. Když je psán excentričtěji, působí nemístně; je-li příslušný text přece jenom pouhým „zprostředkovatelem“ interpretovaných myšlenek, jimž slouží, proč by měl na sebe přehnaně upozorňovat?

(2) Na rozdíl od původního díla se sekundární literatura nesnaží sdělit něco nového sama za sebe, nedeformuje zavedenou mluvu. Spíše se pokouší nabídnout přesvědčivou interpretaci nějakého „zakládajícího“ díla, které právě deformaci provedlo. Tento úkol plní sekundární literatura zejména tak, že stylotvorné inovace a s nimi svázané případné nejasnosti původního díla uvádí do příhodných kontextů, mluví o nich „běžným jazykem“, a tím je přibližuje cílovému čtenáři.

(3 a 4) Na rozdíl od primárního autora interpret vdechuje nový život původním myšlenkám, tj. vypracovává odvozený výraz. Obhazuje, nebo naopak rozporuje nenahraditelnost původního podání; ukazuje, v čem je styl daného díla přesvědčivý, a v čem nikoli. Interpretace tak *nechce* produkovat takové výrazy, které budou neoddělitelně svázané s jejím textem, a z toho důvodu otevřené či symbolické. Naopak, chce „ticho“ díla, tj. jeho doposud obtížně přístupný význam, vyslovit v běžné řeči, a tak způsobit, aby přešel k nabytým kulturním statkům. Bude-li takový význam vydobyt, bude principiálně oddělitelný od výrazů, s jejichž pomocí jej popisujeme.

(5) Interpretace konečně může zdůvodnit (a často to dokáže lépe než původní dílo), proč je dílo tak zásadní; popíše, v čem je jeho význam a v čem může změnit perspektivu vnímání světa; umožní, aby původnímu dílu v nových kontextech porozuměli a sdíleli jej další členové kolektivu. V tomto smyslu přispívá k proměně tradice tak, jak o to usiluje autorské dílo, ale nikoli tím, že by tuto tradici „koherentně deformovala“, nýbrž naopak tím, že jeho významy ukazuje jako *součást* tradice.

Je tedy sekundární literatura promlouvající mluvou, nebo jen mluvou, jíž se mluví? Sekundární literatuře zůstává vlastní zprostředkovatelská úloha, stojí *mezi* původní promlouvající mluvou a mluvou, jíž se mluví, a jejich citlivou kombinací ukazuje, v čem je nějaké dílo původní, v čem nikoli, a myšlenkám původního díla dává nový náboj. Podobně jako umění violoncellisty rozezná původní intence Dvořákova *koncertu h moll*, může i sekundární interpretace přesvědčivým a zároveň neutřelým způsobem představit původnost myšlenek vlastního filosofického díla. Podobně jako Dvořákova partitura by bez dobrého interpreta zůstala nepřístupná, platí zpravidla to samé i pro filosofii – bez vodítek sekundární literatury by překážky stavějící se četbě primární literatury byly tak velké, že by značná část čtenářů svůj zájem o příslušné myšlení dříve vzdala. Sekundární literatura (stejně jako interpretativní umění violoncellisty) umožňuje zakoušet radost z objevování původních myšlenek, ze znázornění dosud nepoznané perspektivy, jak vnímat svět, přestože slouží původní zvěsti autorské promlouvající mluvy.

At' příjemce objevuje v sekundární literatuře myšlenky jakkoli pro něj nové a dosud nepoznané, at' zakouší při její četbě rozkoš jakkoli velkou, je jisté, že na rozdíl od autorských děl v silném slova smyslu se role této literatury zakládá na zprostředkování jiné původnější promlouvající mluvy do srozumitelných a známějších kategorií mluvy, jíž se mluví. Ten, kdo sekundární literaturu tvoří, je proto spíše služebníkem než autorem v silném slova smyslu. Sekundární interpretace původních děl nejsou a ani nemají být stylové, jejich účelem naopak je mluvit mluvou, jíž se mluví. Avšak právě díky tomu nám umožňují lépe porozumět těm dílům, které stylové jsou a které se pokoušejí promlouvat v původním a silném slova smyslu. Mluva, jíž se mluví, tak v tomto případě slouží promlouvající mluvě, čímž jí paradoxně umožňuje promlouvat přesvědčivěji. Ne každou mluvu, jíž se mluví, lze tedy považovat za pouhé omílání zavedených významů, jak by se snad mohlo z Merleau-Pontyho výkladu zdát. Sekundární literatura paradoxně promlouvá i přesto, že nesplňuje většinu kritérií Merleau-Pontyho promlouvající mluvy.

Pražská kavárna jako případ kvazi-promlouvající mluvy

Při výkladu promlouvající mluvy se Merleau-Ponty také zaměřuje na díla, u nichž předpokládá, že jsou motivována snahou se autenticky vyjadřovat o vnímaném světě a své recipienty podněcují k tomu, aby světu hlouběji porozuměli. Opomíjí však případy, které ducha až tak nepovznášejí. Pokusme se proto na pozadí merleau-pontyovských vymezení vyložit jiný typ promlouvající mluvy, a sice typ, který pracuje s manipulací a s primárně jiným úmyslem, než je touha po poznání. Exponujeme jej na příkladu termínu, který se v posledních letech ujal v českém veřejném prostoru jako žádný jiný. Je jím sousloví „pražská kavárna“. Do českého veřejného prostoru jej vnesl český prezident Miloš Zeman; snažil se jím vystihnout společenskou vrstvu, která požívá jisté výsady na úkor vrstev jiných. Má jít především o bohatší, úspěšnější, vzdělanější část obyvatelstva, která žije zpravidla ve městech, pobírá zpravidla vyšší platy za menší pracovní nasazení a nemá (opět zpravidla) o životě lidí náležejících mimo tuto „sociální bublinu“ potuchy. Zajímavé na tomto bonmotu je především to, že se rychle a celospolečensky uchytil a že ho používají nejen ti, kteří stojí „na druhé straně barikády“, tedy lidé pracující v hůře placených profesích, pocházející z venkova, mající nižší vzdělání atd., ale přijali ho i ti, kteří mají „pražskou kavárnu“ reprezentovat. Toto označení přitom zcela jednoznačně onu příslušnou část obyvatelstva dehonestuje. Zdá se proto pozoruhodné, že když reprezentanti této pomyslné vrstvy začnou tento pojem přijímat a brát příslušnost k této vrstvě s hrdostí, vlastně tím přistupují i na pohrdání vůči lidem, které do této skupiny nepatří. A tím tak sami přispívají k rozdělování společnosti.

Na první pohled se jeví jako nepatřičné, abychom srovnávali velké Stendhalovo, Cézannovo či Kantovo dílo s krátkým a stručným bonmotem, přesto tvrdíme, že i tento případ lze označit za typ promlouvající mluvy. Občerstvující výraz se může zrodit i na úrovni krátkého slovního spojení a jeho autorem nemusí být profesionál v nějaké institucionálně vymezené oblasti, který by veškerou svou energii investoval do tvorby specifického stylu (spisovatel, malíř, filosof apod.). Může se zrodit náhle a jeho autorem může být i běžný mluvčí, kterého se zmocnil náhlý nápad; Merleau-Ponty ostatně uvádí příklady dětí a zamilovaných. Dále – a v tom již u Merleau-Pontyho nenajdeme textovou oporu – dílo nemusí být vytvářeno s úmyslem recipienty povznášet k otevřenějšímu vnímání světa. Úspěšná promlouvající mluva může naopak sloužit k jiným cílům, než je odhalování pravdy.²⁵

²⁵ Zde si Merleau-Ponty mohl vzít poučení z Ricœurova pojmu tzv. hermeneutiky podezření. Ricœur si uvědomuje, že bezprostřední smysl některých fenoménů může být zavádějící, a proto je třeba se při jejich

Nuže, jakou podobu budou mít pilíře promlouvající mluvy, jež jsme výše vymezili, uplatníme-li je na sousloví „pražské kavárny“? (1) Na rozdíl od velkých děl umění není cílem sousloví „pražská kavárna“ se ze stávajících tradic vymaňovat, nýbrž naopak z nich naplno těžit. Tento bonmot se mimořádně úspěšně uchytil v nastavených způsobech komunikace a společenských vztahů (mluva, jíž se mluví) právě proto, že takřikajíc ležel na tepu jejich stereotypů.²⁶ Bonmot snad ani nemohl mít příhodněji připravenou půdu na to, aby se prosadil; zapadl do veřejného prostoru jako perfektně vysoustružený kus součástky do nějakého stroje.

(2) Pak ale spíše než svou novostí připoutávalo sousloví „pražská kavárna“ pozornost snadnou srozumitelností a zkonzumovatelností. Lidé jej přijali a nakonec se ze sousloví stal obecně chápaný a sdílený pojem.

(3) Výraz a myšlenka ve zvoleném případě „pražské kavárny“ zcela bezzádrhelně pasují. Cíl adekvátně zvoleného spojení mezi výrazem a příslušnou myšlenkou je však jiný, než o jakých hovoří Merleau-Ponty; „pražská kavárna“ nemá otevírat nové horizonty svobodného nazírání světa u svých příjemců, nýbrž mnohem spíše je připoutávat ke zjednodušujícím schémátům, k přízemnější a banálnější kategorizaci světa, jež plodí více než co jiného animozitu a neplodné potyčky.

(4) Ačkoliv je reprezentace výrazu „pražská kavárna“ dost zřetelná, její příjemci k ní nedokážou zaujmout jiný než nevěcný přístup. Takový postoj je, řečeno s Petrem Rezkem, nevěcný v tom smyslu, že se „neobrací k věci, které se myšlenka či cit týkají, k níž míří, nýbrž se od ní *odvrací*“ (Rezek 2007, 9). A tak se banální sousloví, jež není ničím jiným než zjednodušujícím ocejchováním, stane něčím víc, než mu náleží. Stane se symbolem, ale symbolem falešným a z fetišizovaným, vábničkou, která strhává pozornost na něco zástupného. Velká část jejích recipientů, jak se ukázalo v nedávné době, má nízkou schopnost odhalit, že jde o pouhou vábničku, že ji jako vábničku má chápat a nenechat se odvádět od věcí podstatnějších.

(5) Takový typ promlouvající mluvy může vést k významným změnám v dosavadním společenském uspořádání vztahů, třebaže z hlediska rozšiřování poznání, tj. formulování „nového“ významu či ožívování smyslu světa a tříbení hodnot může být jeho role pro jedince i společnost sporná.

Příklad „pražské kavárny“ měl ukázat, že podobně jako je s uměním spjatý kýč a s filosofií ideologie, má i promlouvající mluva svého nepovedeného sourozence. Právě existence těchto parazitujících sourozenců dokazuje, jak významnou roli může sehrávat kritická interpretace takových kvazi-promlouvajících mluv. Zde by se právě měli dostat ke slovu autoři sekundární literatury, jíž mají v popisu práce analyzovat a vyjasňovat roli promlouvajících mluv. Interpreti filosofických textů stejně jako další humanitní vzdělanci by měli své nadání, schopnosti a energii napnout nejen k textům, které se o světě vyslovují tak, aby rozšiřovaly horizonty našeho vnímání, nýbrž zrovna tak k manipulativním *kvazi-promlouvajícím mluvám*, jejichž výskyt je takřka (snad jen kromě poklidných stránek starých a dobře odleželých rukopisů) všudypřítomný.

výkladu poučít interpretačními strategiemi, které k takovým jevům přistupují s nedůvěrou (Srv. Ricœur 1965, 40–44).

²⁶ V tom lze konstatovat jistou blízkost s tím typem umění, které se chce na prvním místě zavděčit širokým vrstvám a nejde mu tolik o „autentické“ vyjádření. Máme na mysli většinovou produkci, již vytváří popkultura.

Závěr

Merleau-Pontyho filosofie řeči patří k nejpozoruhodnějším částem díla tohoto významného fenomenologa. Jedná se o inspirativní fúzi strukturálního uvažování o řeči, které přitom zůstává věrné základním východiskům fenomenologie. V předkládané studii jsme se pokusili představit a rozvést Merleau-Pontyho koncepci promlouvající mluvy.

V úvodní části jsme naznačili, jak se tato promluva tvoří na pozadí běžné mluvy, jíž se mluví, a jak souvisí s vnímaným světem. Dále jsme se soustředili na základní rysy promlouvající mluvy. Označili jsme je za pilíře, neboť se dají vysledovat v Merleau-Pontyho formulacích napříč jeho dílem.

Promlouvající mluva je novým, s ohledem na stávající tradice neotřelým způsobem vyjádření, v němž jsou výraz a myšlenka neoddělitelné. Tím v příjemci podněcuje symbolickou vizi žitého světa a artikulacemi nového smyslu vede k novému uspořádání dosavadních vztahů.

V kontrastu k Merleau-Pontyem uváděným příkladům promlouvající mluvy jsme poté analyzovali dva případy promluv, k nimž se Merleau-Ponty nevyjadřuje a které je podle našeho názoru přesto nutné chápat jako specifické případy promlouvající mluvy. Zaprvé jde o sekundární literaturu, která má za úkol zprostředkovávat sdělení původních autorských děl a přibližovat je čtenáři tím, že je převádí do srozumitelnějších měřítek mluvy, jíž se mluví. Komentáře nejsou jednoduše novými autorskými díly, nýbrž promlouvají ve službách autorských děl.

Zadruhé jsme se zabývali specifickým případem promlouvajících mluv, jež dokážou člověka vytrhnout z běžné mluvy, jíž se mluví, ale neplní úlohu, kterou Merleau-Ponty zpravidla promlouvající mluvě připisuje. Místo aby rozšiřovaly horizonty jeho poznání, odkrývaly či vytvářely nové významy, strhávají jej k nevěčnému a zjednodušujícímu způsobu vnímání světa.

Na základě tohoto hlubšího pohledu na promlouvající mluvu se tak mimo jiné ukazuje, že role interpretativní literatury může být velice prospěšná při kritické analýze nejen velkých děl ducha v oblasti umění či filosofie, ale právě i v jejich perfidních verzích, jakými jsou strategie přítomné v moderní populární masové kultuře či politických ideologiích, jimiž jsme dennodenně obklopeni.

Poděkování

Tato studie je výsledkem badatelské činnosti podporované Grantovou agenturou České republiky v rámci grantu GA ČR 16-17984Y „Kořeny Merleau-Pontyho převrácení objektivistického paradigmatu v přednáškách z Collège de France“ řešeného na Univerzitě Palackého v Olomouci. Za cennou pomoc při psaní studie bych na tomto místě také rád poděkoval přednímu znalci Merleau-Pontyho díla dr. Janu Halákovi.

Bibliografie

Baldwin, T. (ed.) (2007): *Reading Merleau-Ponty: On Phenomenology of Perception*, Routledge.

Čapek, J. (2012): *Myslet podle vnímání*, Filosofía.

Fulka, J. – Tesková, A. (eds.) (2011): *Maurice Merleau-Ponty: Založení a podstata*, Oikoymenh.

- Gombrich, E. H. (1992): *Příběh umění*, Odeon.
- Hass, L. (2008): *Merleau-Ponty's Philosophy*, Indiana University Press.
- Kee, H. (2018): Phenomenology and Ontology of Language and Expression: Merleau-Ponty on Speaking Speech and Spoken Speech, *Human Studies* 41(3), 415–435.
- Koukal, D. R. (2000): Merleau-Ponty's Reform of Saussure: Linguistic Innovation and the Practice of Phenomenology, *The Southern Journal of Philosophy* 38(4), 599–617.
- Merleau-Ponty, M. (2013): *Fenomenologie vnímání*, Oikoymenh.
- Merleau-Ponty, M. (2010): Filosof a jeho stín, in Novotný, K. (ed.) *Co je fenomén?*, Pavel Mervart, 85–110.
- Merleau-Ponty, M. (2003): *L'institution – La passivité. Notes de cours au Collège de France (1954–1955)*, Éditions Belin.
- Merleau-Ponty, M. (1998): *Notes de cours sur L'Origine de la géométrie de Husserl*, P.U.F.
- Merleau-Ponty, M. (1971): *Oko a duch a jiné eseje*, Obelisk.
- Merleau-Ponty, M. (1945): *Phénoménologie de la perception*, Gallimard.
- Merleau-Ponty, M. (2017): *Proměna vnímání a zkušenost pravdy*, Oikoymenh.
- Merleau-Ponty, M. (1969): *La prose du monde*, Lefort, C. (ed.), Gallimard..
- Merleau-Ponty, M. (2018): *Řeč, dějinnost, příroda*, Oikoymenh.
- Merleau-Ponty, M. (1960): *Signes*, Gallimard.
- Merleau-Ponty, M. (2007): *The Merleau-Ponty Reader*, Northwestern University Press.
- Mukařovský, J. (2007): *Studie I*, Host.
- Puc, J. (2017): Řečí poznávat a řečí tvořit. K fenomenologii jazykových výrazů, *Kultura, umění a výchova* 5(1), dostupné z: < http://www.kuv.upol.cz/index.php?seo_url=aktulani-cislo&casopis=12&clanek=156 >.
- Rezek, P. (2007): *Filosofie a politika kýče*, Jan Placák-Ztichlá klika.
- Ricœur, P. (1965): *De l'interpretation. Essai sur Freud*, Éd. du Seuil.
- Ricœur, P. (2011): *Filosofie vůle II.*, Oikoymenh.
- Ricœur, P. (1997): *Teória interpretácie. Diskurs a prebytok významu*, Archa.
- Saussure, F. de (1989): *Kurs obecné lingvistiky*, Odeon.
- Wilde, O. (1908): *Úpadek lhaní – Péro, tužka a jed*, František Adámek.

Toto dílo lze užít v souladu s licenčními podmínkami Creative Commons BY-NC-ND 4.0 International (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode>). Uvedené se nevztahuje na díla či prvky (např. obrazovou či fotografickou dokumentaci), které jsou v díle užity na základě smluvní licence nebo výjimky či omezení příslušných práv.
